

10. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилїстика української мови: Підручник. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
11. Сидяченко Н.Т. Функционально-стилистическая, семантическая и формальная структура эпитета (на материале романа М. Стельмаха „Чотири броди“): Автореф. дис... к. филол. н: 10.02.02/ Институт языковедения им. А.А. Потебни. – К., 1991. — 17 с.

Марія Філіпчук

ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЯ НАРОДНО-ОБРЯДОВОГО МОВЛЕННЯ

Загально визнано, що однією з визначальних ознак нації є її мова. Доки народ береже свою мову, доти він зберігає своє ество, свою етнічну єдність, а втрачає мову – втрачає й себе як народ [3, 7]. Мова виступає водночас і засобом спілкування, і об'єктом пізнання. У ній знаходимо „багато глибокого філософського розуму, справді поетичного почуття, витонченого, напрочуд доброго смаку, сліди праці дуже зосередженої думки, найтонших переливів у явищах природи, багато спостережливості, багато високих духовних поривів та зачатків ідей, до яких з великим зусиллям добирається потім великий поет і глибокодумний філософ” [12, 172]. Наша мова – яскраве вираження всього того, що нас вражає, що ми відчуваємо, про що ми думаємо-гадаємо, того, що ми звемо духом або душею [8, 105].

Сучасна українська літературна мова складалася віками, а її розвиток тісно пов'язаний з народною мовою як її наддіалектною основою. Тому говорити сьогодні про мову як літературний феномен без огляду на народну першооснову було б не зовсім обачно. Саме наддіалектне народне мовлення – той неоціненний скарб, який збагачує мову літературну, є рушієм її розвитку. Найвиразніше втілилась народномовна стихія у мові фольклору, в усіх її різновидах і проявах.

Одним з найважливіших складників духовного життя народу, його культури є народні обряди, що супроводжували людину все життя — від народження і до смерті. Серед кодів, які характеризують певний обряд, значне місце відводиться вербальному. Звернення до етнографічного матеріалу дозволяє простежити за функціонуванням ритуальних словесних формул, обрядових термінів, що в своїй сукупності створюють розгалужену систему народних (часом напівзабутих, часом закріплених за певною місцевістю) мовних одиниць, які виконують „функцію семантичного стрижня, що організовує обрядові та міфологічні форми народної культури” [9, 13].

Українське обрядове мовлення активно функціонувало (а подекуди й нині функціонує) по всій території України. У ньому з огляду на регіональні прояви можна спостерігати багато спільних і відмінних рис. Цікавою є розгалужена фразеологія обрядового дискурсу. Як схованка багатогранного буття народу, його історії, культури, побуту, міфологічних та релігійних уявлень, звичаїв, моралі, сили духу, болю і гніву фразеологія є не тільки окрасою, скарбом мови і народного досвіду, а й багатим об'єктом наукового розгляду, зокрема в етнолінгвістичному плані. Взагалі фразеологізми, містячи в собі велику силу експресії й емоційної наснаги, є яскравим виявом зображальних і естетичних якостей мови [2, 13-21], тому найвиразніше передають дух і нев'янучу красу мови, яку витворив народ протягом віків для потреб спілкування [5, 143-147].

Фразеологія мови відбиває гнучкість інтелекту, внутрішній темперамент, своєрідний спосіб мислення як окремого індивіда, так і нації загалом [5, 144]. Тим самим фразеологічні глибини є животворною основою мови, свідком минулого життя народу, динамічною й дифузною стихією, наповненою роздумами та емоціями, смутком і веселоцями, свіжими враженнями й віковою зажуροю. У сталих образних виразах, приповідках, приказках, прислів'ях спостерігаємо міцний генетичний зв'язок з народним світовідчуттям [10, 3]. Наявність невичерпної скарбниці фразеологізмів у мовотворчій діяльності народу свідчить про високий рівень його мовної культури, про самобутній зв'язок його, як творця і носія мови, з власним побутом, звичаями, обрядами, міфами, легендами, поезією, про його ніким і нічим не виміряну любов до мовних надбань попередніх поколінь.

Мета нашого дослідження – проаналізувати фразеологізацію народно-обрядового мовлення.

В основі творення мовної одиниці лежить образне мислення людини. Так, на позначення свята Христового Воскресіння у богослужбових книгах зафіксовано такі сталі номінації: *Свята (Велика, Світла) неділя, День Святої Пасхи, Свята Пасха*. У народному мовленні цей день називають по-різному — *Воскресіння, Паска, Великодень, Великдень*, тобто наймення свята пронизує передусім образ величності події, її місце в річному календарі: „Не кожен день Великодень, а хліб – не паска”. Тому останні дві назви походять від іменного словосполучення на означення дня, великого за своєю подією, за своїм значенням і радістю, яку він приносить віруючим людям. Згодом у народному мовленні постали фраземи та афоризми „*як святий Великдень*”, „*справляти Великдень*”, „*Де той Великдень, а він уже з крашанками*”, „*Шити, білити: завтра Великдень*”, „*Дороге яєчко — к Великому дню*”, „*Не щодень Великдень*”. Передаючи певний стан людини, здебільшого вони набувають жартівливого або й часом іронічного відтінку.

Національно-культурний колорит мови треба шукати передусім у лексичі і фразеології, а особливо в тих її сферах, які прямо чи опосередковано пов'язані з соціально-культурними особливостями життя і середовища проживання носіїв мови [1, 97]. Певний слід у народному мовленні залишили давні вірування українців. Зокрема, в контекстах вербальних кодів обрядодій постають сталі сполуки, що виникли на основі стійких асоціативних зв'язків: *сонце сходить, грає, купається, міниться, гуляє, трясеться, здвигається, бігає, танцює, скаче, стрибає, кружляє, йде до вінця*. Наявність цих висловів у мовленні народу свідчить про пошанування й олюднення предками небесного світила, взагалі про одухотворення навколишнього світу. Наприклад, давнє анімістичне ставлення до доквілля породило побажальні вигуківі вислови, можливо, ще дохристиянського походження, характерні для народного мовлення: „*Щоб тобі з води й роси йшло!*”, „*Щоб тебе завійниця (лиха година) взяла!*”, „*Перун би тя розтраскав!*”, „*Бодай тебе Перун побив!*”, „*Най тебе Бог (Перун) поб'є за скоєне!*”, „*Щоб був здоровий, як вода!*”, „*Щоб був багатий, як земля!*”, „*Щоб були такі веселі, як весна!*”, „*Будь здорова, як вода, а багата, як земля!*”. Серед них бачимо, як добрі побажання ритуального характеру, так і побажання – прокльони.

Спрадавна в народі існувало табу на певні дії, порушення якого, на думку загалу, могло обернутися лихом, тому передбачало багато ритуальних дій, які нібито могли посприяти добробуту і благополуччю в житті людини. Так, у свідомості наших предків закріпилося, що на Святвечір не можна працювати після заходу сонця, бо з хати повтікають усі добрі духи. Обов'язковим було запалювання ритуальних вогнів,

що згодом проявилось в ритуальному запалюванні свічки під час Святої вечері. Це влаштовувалося, аби заручитися підтримкою духів-предків у забезпеченні добробуту сім'ї. Відповідно табу поширювалося на вживання певних слів і виразів, що зумовлено соціально-політичними, культурними і морально-етичними чинниками. Містична природа табу, яка ґрунтується на мовній магії, є історично первинною, тому своїм походженням сягає ще язичницьких часів. Явище табу в мові – це не просто неназивання відповідної реалії, а часто використання замість табуйованих назв, мовних одиниць з грубим або непристойним змістом, слів, що виражають той самий зміст у пом'якшеній формі або завуальовано – так званими ефемізмами [11, 624].

Народне мовлення всуціль переповнене ефемізмами. В одному випадку такі одиниці передають стилістично нейтральний або високий відтінок значення, а в іншому – знижений. Наприклад, ефемізованими мовними одиницями до слова *померти* постали такі сталі сполуки: *заснути навіки, Богові душу віддати, стати на Божу дорогу, спочити у Бозі, піти на вічну дорогу, востаннє спочити, відійти у вічність*; пор. також сполуки зі зниженим відтінком: *задерти н'яти (бороду), спустити дух, врізати (дати) дуба, витягнути ноги*.

З давніх часів люди поклонялися вищій небесній силі, що в народному мовленні залишило слід у вигляді фразеологізованих сполук зі словом *Бог*. Частина цих сполук увійшла в літературну мову і з часом трансформувалася в складні слова, пор.: *бозна – Бог знає, помагайбі — помагай Біг (Боже), спасибі – спаси (Біг) Боже*. Інша частина так і залишилася експресивними сталими сполуками вигуків та модального характеру в системі сучасної української літературної мови, наприклад: *Бог вість, боронь Боже (Боже борони), хай Бог (Господь) милує, Бог у (на) поміч, Боже помози (помози Боже), Боже мій, Господи прости* та ін. В основі наймення дохристиянського божества *Дажбог* також лежить стала сполука сакрального характеру, пор.: *Даждьбог, Дайбог* [6, 103]. Взагалі серед фразеологізованих сполук натрапляємо на чимало виразів, які засвідчують язичницьке багатобожжя давніх українців, напр.: *своїм богом жити; служити двом богам; який бог, така й віра; ніяким богом не допросишся; який бог, така йому й свічка; за старого бога*. Серед них – в основному сталі народні вислови, які в своїй основі мотивовані магичною, заворожувальною силою слова: *не дай Боже; змилуйся Боже; з Богом; хай Бог боронить; Боже помози; дай, Боже, щоб усе було гоже*.

Фразеологія дає змогу проникнути в далеке минуле не лише мови, але й історії та культури її носіїв [12, 58]. Досліджуючи фразеологізовані сполуки народного мовлення, подибуємо як сталі сполуки, що вже ввійшли в сучасну українську мову, так і сполуки, характерні для говіркового мовлення. Скажімо, у вербальному контексті різдвяних обрядодій постає ряд фразеологізованих висловів як загальнолітературного, так і діалектного характеру: *носити вечерю* – напередодні Різдва розносити хрещеним батькам свячену їжу; *проганяти кутю* – обрядодія, яку здійснюють переважно діти напередодні Водохреща; *вечірня вода* — вода, освячена у Надвечір'я Водохреща, вважається найсвятішою; *штуки викидати* – дотепно жартувати, зазвичай під час водіння Маланки селом; *тримати світло* — обрядодія, за якою, дівчина, вже „введена на танець”, могла спілкуватися з хлопцями; *робити сабаши* (очевидно, походить від рум. *sabas* – „винагорода”) — танцювати після закінчення обходу села з Маланкою; на Північній Буковині ця обрядодія відома під назвами *схід, пляс, данець*; калфа (парубок, якому довірили бути за старшого) виводив у коло дівчину, яка найщедріше нагородила маланкарів, і перший танець

присвячувався їй (назва, що походить від лат. *calfa* — „заступник, помічник”, на українському мовному ґрунті набула значення „верховода”).

У контексті обрядодії, пов'язаної з народним святом Маланки, натрапляємо на сталі сполуки *на Маланку, Маланка йде селом, маланкувати під хатою, маланочна пісня, танцювати Маланки, вечір на Маланку*. Носіїв традиційних народних масок (маланкарів) на Буковині називають *перебраними*, звідси постають місцеві варіанти самого свята – *переберія* або *рядження*. Виникнення цих мовних одиниць пов'язане з традицією святкування церковно-календарного дня святої Меланії, що відзначається 31 грудня/ 13 січня. А тому на відзначення цих днів пекли дві обрядові хлібини, що дістали назву *Василь та Маланка*.

Народні звичаї та повір'я породжують цілий ряд стійких словосполучень. Наприклад, вірування в цілющу силу весни і ранньої зелені породило вислів „*топтати ряс*”, тому в народі кажуть: „*Топчу, топчу ряс, Бог здоров'я дасть*”. Звідси постає символіка сталої сполуки, а саме: *топтати ряс* – „жити”; *не топтати ряс* – „не жити, бути мертвим”. Тому про людину, якій недовго залишилося жити, кажуть: „*Недовго ряс йому лишилося топтати*” або „*Він уже відтоптав свій ряс*”.

Багато сталих сполук породив контекст весільної обрядовості. Так, народний звичай „*зав'язувати (покривати) голову*” нареченій став основою для постання фразеологізмів *зав'язати голову, зав'язати світ*. Якщо перший набув нейтрального значення – „вийти заміж, вступити у шлюб, одружитися”, то другий – різко негативного – „зробити кого-небудь нещасливим, передусім у шлюбі”. Відмову у сватанні символізують сталі сполуки *дати (піднести) гарбуза, макогін облизати, випити кабака*. Остання сполука виникла на основі діалектизму *кабак*, що відповідає загальнономовній лексемі *гарбуз*.

Вислів *справляти Колодія* походить від народного звичаю у понеділок на Масницю прив'язувати неодруженим чоловікам (старим парубкам) дерев'яні колодки, за що тим треба було давати викуп. Поступово сполука набуває значення „довго не одружуватися”, пор. у Руданського „*Ти не моя! За личко гарне Справляє хтось колодія... Мої ж літа проходять марне, Бо ти, дівчино, не моя!*”. Сьогодні цей вислів обмежений у вживанні через забутість самого звичаю.

Новорічний обряд *ходіння з козою (водіння кози)* породив сталу сполуку *водити козу*, яка згодом набула значення „тривалий час святкувати що-небудь по гостинах або питних закладах”.

Спостерігаючи за вербальним кодом обрядового дискурсу, помічаємо ряд цікавих мовних процесів. Так, на Буковині з огляду на певні історичні обставини в народному обрядовому мовленні фіксуємо багато іншомовних запозичень і діалектизмів. У контексті давніх молодіжних розваг на території Чернівецьчини зафіксовано обрядодію *виходу (виведення) на танець* як один з елементів ритуального танцю парубочої та дівочої громади. Своєрідне посвячування в доросле життя (в парубкування та дівування) справляли під час масових молодіжних гулянь, які здебільшого приурочувалися до значних свят і проводилися після посту. У більшості випадків це дійство відбувалося на толоці. У різних селах це місце називали по-різному. Скажімо, в селах з молдовським чи румунським населенням воно звалось *ватра жокулуй, толоаке, ла хоре*. Сам же ритуальний танець символізував доросле дошлюбне життя молодої людини.

Говорячи про сталі сполуки, не можна не згадати про народні прислів'я та приказки, як фразеологізовані одиниці реченневого типу. Саме вони здатні часом схарактеризувати і виразно передати у мові будь-що без ускладнених пояснень.

Більшість паремій виникла в давні часи і протягом віків супроводжує людину в її мовному самовиявленні. Прислів'я виражають думку не лише окремого носія, а цілого народу, дають влучну народну оцінку різних життєвих ситуацій і поведінки людини, є продуктами тривалих і допитливих народних спостережень, гострого розуму і мудрості. Тому їх називають перлинами народної творчості, дотепності, мудрості, кмітливості. Не випадково кажуть: „Сказане чітко, збудоване кріпко переживе віки”.

Ряд народних афоризмів є продуктами повір'їв та звичаїв народу, пор. хоч би вислови з ключовим словом *вода*: *Вивести на чисту воду; У воді не втоне, в огні не згорить; Де вода, там верба; Куди тече водиця, там росте травиця; Не скрізь там вода, де хилиться верба; Тиха вода береги ломить, а бистра її тільки лякає; Цар — вогонь, то цариця — водиця; Як води бояться, то не купаться*. Перші два вислови пов'язані з віруванням народу в очищувальну здатність води, тим самим в її здатність виявляти нечисту силу, яку вона нібито не приймає до себе. Тому людину, яку запідозрили, скажімо, у відьомстві, кидали у воду — якщо та потоне, значить вона чиста перед Богом, якщо ні — така людина має нечисте сумління, її „виведено на чисту воду”. Асоціативний зв'язок води з вербою (травою) є свідченням віри народу в оздоровчу силу води, яка передається рослині, що до неї тягнеться. Благотворна дія води на вербу сприяє її росту, розлогості, отже збільшення її вшир і ввись, зміцнення внутрішньої сили, живучості [4, 187].

Руйнівну силу тихої води народ уподібнював людській підступності, потаємним лихим намірам людини. Натомість бистра вода вмить перебігає, як і гнів відвертої, відкритої людини [4, 185]. Вираз *вогонь-цар, вода-цариця* є відгомонам вогне- і водопоклоніння наших предків. У дохристиянському віруванні царем води вважали, як відомо, Мокошу (Макош, Мокош), а уособленням річки, водяного потоку, взагалі великої води — Дунай, тому кажуть: *Дунаю не перебродши*.

Отже, спостереження над фразеологічними одиницями, породженими народним мовленням, переконує в тому, що маємо справу з мовним матеріалом, дослідження якого потребує не лише пізнання власне мовних процесів, але й неабияких знань з історії, культури етносу. Саме фонові знання (передусім етнологічного плану) дають змогу глибше проникнути у природу багатьох фразеологізованих народних висловів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисенко С., Хлівний В. Національно-культурна своєрідність фразеологізмів з погляду взаємозв'язку мови і культури// *Язык и культура: Докл. второй Международной конференции*. — К., 1993. — С. 96-99.
2. Їжакевич Г. Г. Стилістична класифікація фразеологізмів// *Укр. мова і літ. в школі*. — 1971. — № 10. — С. 13-21.
3. Жайворонок В.В. Слово в етнологічному контексті// *Мовознавство*. — 1996. — № 1. — С. 7-14.
4. Жайворонок В.В. Українські обрядові мовні формули// *Слово. Фраза. Текст*. — М., 2002. — С. 182-195.
5. Кучеренко Т. До проблеми трансформації фразеологізмів// *Науковий вісник Чернівецького університету*. — Чернівці, 1996. — Вип. 9. *Слов'ян. філологія*. — С. 143-147.
6. Лларіон митрополит (Огієнко І.І.). *Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія*. — К., 1992 — 424 с.
7. Міщенко Н., Міщенко М. *Слово батьків з усіх віків*. — К., 1998. — 1136 с.

8. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. — Харьков, 1905.
9. Толстой Н.И., Толстая С.М. О задачах этнолингвистического изучения Полесья/ Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования. — М., 1983. — С. 288.
10. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. — Луганськ, 2003. — 362 с.
11. Українська мова. Енциклопедія/ За ред. Русанівського В.М., Тараненка О.О. та ін. — К., 2000. — 752 с.
12. Ушинський К.Д. Рідне слово// Історія дошкільної педагогіки: Хрестоматія. — К., 1990. — С. 172.
13. Череданцева Т.З. Идиоматика и культура// Вопросы языкознания. — 1996. — № 1. — С. 58-70.

Тетяна Ткаченко

СТИЛІСТИЧНІ НОРМИ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ РОЗМОВНОГО МОВЛЕННЯ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

Погляди вчених-мовознавців на співвідношення і взаємозв'язки між поняттями “літературна мова” і “мова художньої літератури” завжди були досить суперечливими. Дослідників цікавлять питання про місце мови художньої літератури в системі функціональних мовних стилів, принципи застосування поняття мовної норми до індивідуального стилю письменника.

Мета цієї статті полягає в окресленні питань, пов'язаних із доцільністю вживання в мові художньої літератури розмовних елементів у аспекті загально-літературної мовної норми і стилістичної норми художнього мовлення, а також у висвітленні впливу мови художньої літератури на формування й розвиток мовної норми.

За твердженням Л. Струганець, “центральне поняття теорії культури мови – норма літературної мови. Це одна з найскладніших проблем, багатовимірність якої визначається фактами історичними, культурно-соціологічними і власне лінгвальними” [10, 6].

Вивченню загальнолітературної мовної норми і норм мови художньої літератури в українській мовознавчій науці присвятили свої дослідження М. Жовтобрюх, В. Русанівський, А. Москаленко, М. Пилинський, С. Єрмоленко, Л. Пустовіт, Л. Струганець, Г. Яворська та ін.

За словами Л. Мацько, “поняття норми є одним із основних для стилістики, оскільки служить опорою, вихідною позицією для вияву варіантності мовних одиниць, пошуку та аналізу стилістично маркованих елементів, визначення меж стилю” [6, 169]. Здійснюючи стилістичний аналіз мови художнього твору, необхідно враховувати доцільність використання тих чи інших мовних засобів у конкретному тексті, сполучуваність мовних одиниць різних рівнів з метою досягнення необхідного стилістичного ефекту. У цьому випадку йдеться не про загальномовні норми, правильність чи неправильність уживання того чи іншого мовного елемента в тексті, а про стилістичні норми художнього мовлення.

Мовні норми охоплюють не тільки окремі мовні одиниці, але й закономірності організації їх у тексті, а також закономірності організації мовних стилів у межах мови як системи систем. Отже, їх необхідно розглядати “на рівні організації художнього тексту й на рівні взаємодії мови художньої літератури з іншими